

İbnül Arabî'den İbrahim Hakkî'ya Sûfî Düşüncede İnsân-ı Kâmil Anlayışı

*Doç. Dr. Osman Nuri Küçük
Erciyes Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi*

Tasavvufî düşünce geleneğinde aklın yanında bilgi kaynağı olarak kabul edilen keşf ve müşâhede, derûnî bir tecrübenin sonucunda sûfide ortaya çıkan vizyon ve açıltımdır. Tasavvufta irfân membaı olarak böylesine farklı bir kaynağa yer verilmesi, ilk dönemlerden itibaren sûfî düşüncenin meselelere yaklaşımını diğer disiplinlerden farklılaştırmıştır. Sûflerce zaman ve mekanlar

üstü bir vizyon olarak kabul edilen keşf ve müşâhede, sûfînin de bir insan olması hasebiyle nihayetinde insanî bir tecrübedir. Bu yüzden dinî tecrübenin formların ötesine uzanan imkânlarının neler olduğu konusunda sûflerin tüm insanlığa söyleyecekleri şeyler mevcuttur.

İnsanı ve insanî tecrübeyi böylesine merkezi bir konuma yerleştirmiş olması nedeniyle tasavvufî düşünce geleneğinde insan konusu, ilk dönemlerden itibaren üzerinde en çok durulan başlıca konulardan biri olmuştur. Bu tecrübeler ve ilmî birikim zamanla tasavvufî düşüncedeki insan telakkisinin ana hatlarını belirlemiştir. Allah-insan-âlem ilişkisi bağlamında belirlenen bu insan telakkisi İbnü'l-Arabî'den itibaren insân-ı kâmil terimi ile ifade edilir olmuştur.

Tasavvufî gelenekle paralel şekilde insân-ı kâmil mevzuuna eserlerinde yer veren sûfî bilgilerden biri de Erzurumlu İbrahim Hakkî hazretleridir. (M. 1703-1780/ H. 1115-1194)

Tasavvufta Allah-âlem-insan ilişkisinin izahında tasavvufun öngördüğü varlık düşüncesinin esasını teşkil eden insân-ı kâmil konusu, İbrahim Hakkî hazretlerinin eserlerindeki ana temayı teşkil etmektedir dersek mübalağa etmiş olmayız.

Müellifin en önemli çalışması kabul edilen ve ismini ölümsüzleştiren ansiklopedik eseri Marifetnâme insân-ı kâmil konusu etrafında şekillenen bir eserdir.

Eserin dibacesinde sûfî gelenekte insanla ilgili şu kabulü tekrar eden İbrahim Hakkî hazretleri eserini bu tema üzerine telif ettiğini şöyle ifade eder:

“Bilinmelidir ki Hak Teala iki âlemi insanoglu için onları da kendilerini tanımaları için yarattığını bütün varlıklara duyurmuştur... O halde âlemin ve insanın yaratılmasındaki esas maksat Cenâb-ı Hakk'ı tanımaktır. Fakat her şeyden üstün olan Rabbi tanımak nefsi tanımaya bağlıdır. Nefsi tanımak da bedeni tanımaya, bu da âlemi tanımaya bağlıdır. Âlemi tanımak için, bir miktar astronomi ve fizik, biraz ruh bilimi biraz da kalp ve marifet ilimlerinden” olarak Marifetnâme'yi bu üç fen yani üç ana mevzu üzerine tertip eder.

Birinci Fen; âlemdeki varlıkları ve bunların yaratılmasındaki hikmetleri

İkinci Fen; insan bedeninin yapısını açıklamayı

Üçüncü Fen ise; marifeti yani Allah bilgisine ulaşmanın nasıl olacağını incelemektedir. İnsan bu üç bilim dalını birleştiren varlıktır. Zira İbrahim Hakkî insân-ı

kâmilî, âlemin özü, Allah'ın latif sırlarının bir mecmuası ve sonsuz hikmetlerinin fihristi diye tanımlar.¹

İbrahim Hakkî eserlerinin muhtelif yerlerinde insân-ı kâmil mevzuuna temas etmekle kalmamış, bu hususla alakalı "insaniyyet-i kâmile" adında müstakil bir risale de kaleme almıştır. Bu risalede insân-ı kâmilin vasıflarını on yedi bölüm (fasıl) halinde incelemiştir.

Şimdi İbrahim Hakkî'nin insân-ı kâmil konusunu nasıl ele almış olduğuna daha yakından bakalım. Konuyla ilgili görüşlerini yer yer tasavvufî gelenekle ve bu gelenekte Şeyh-i ekber (yani en büyük şeyh) olarak kabul edilen İbn Arabî'nin görüşleriyle mukayeseye çalışacağız.

İbrahim Hakkî var oluşu tasavvufî gelenekle paralel şekilde meşhur kenz-i mahfi kudsi hadisiyle izah eder. "Ben gizli bir hazine idim. Tanınmayı sevdim ve istedim. Beni tanımları için mahlukatı yarattım." Var oluşun başlangıcıyla ilgili bir sebeplilik aranacaksa sûfî düşüncede bu sebep, kudsi hadis olarak kabul edilen bu hadiste işaret edilenle izah edilir.

Bu kudsi hadisteki düşünce konumuzla yakından ilgilidir. Zira burada insanın ve insân-ı kâmil konusunun var oluştaki temel yerine işaret edilmektedir.

Bu temel düşünce İbrahim Hakkî'nin astronomi, fizik ve diğer müspet ilimlere karşı ilgisinin nedenini de açıklamaktadır. Zira kenz-i mahfi hadisinde öngörülen kabule göre insan, âlem ile Allah arasındaki varlıktır. İbn Arabî berzah ve halife kavramları üzerinden insanın bu vasfını açıklar. Bu terimler ile insana yüklenen mefhum İbn Arabî'den İbrahim Hakkî'ya uzanan süreçte ana özelliği itibariyle fazla bir değişim göstermeden devam etmiştir. Ancak şunu ilave etmek gerekir ki insân-ı kâmil terimine yüklenen izahlar, İbrahim Hakkî'da genellikle konunun ahlâki boyutu üzerinde yoğunlaşırken, İbn Arabî'de daha ziyade varlıkla ilgili derin tahliller ön plandadır.

Mevzumuz ile ilgili bazı mukayeselerle yukarıdaki yargıyı biraz daha açıklayalım. Öncelikle insan ve kâmil kelimelerinden oluşan insân-ı kâmil tabirinin ne anlama geldiği üzerinde duralım. Terime bu cihetten bakıldığında insân-ı kâmil teriminin üç farklı anlam ifade ettiği görülür. Bunlardan birincisinde insana onun kemâlîne, değer ve yetkinliğine ilişkin söylenenler insanın var oluştaki yerini açıklamaya dönüktür. İbn Arabî ve Ekberî gelenekte bu husus belirgin bir şekilde izah edilmektedir.

İbrahim Hakkî'da ise insân-ı kâmil terimi ile terimin bu anlamına yapılan vurgu İbn Arabî düşüncesinde olduğu kadar belirgin değildir. Buradaki kemal, iyi ve kötü şeklindeki ahlâki tasnifleri dikkate almaksızın varlığın bütün anlam ve özelliklerinin gerçekleştiği insan cinsinin ontolojik kemâlâtını, varlık ailesi içinde bu niteliklerin insan cinsine ait olduğunu ve her bir insan ferdinde kuvve halinde bulunabilirliğini ifade etmektedir. İnsanın bu anlamıyla kemali ilahi niteliklerin tecellisi için varlık cinsi olarak kabiliyetli oluşudur. Buna göre her insan, var oluşu itibariyle bu anlamda yetkin kabul edilir.

Tasavvufî düşüncede ve buna paralel olarak İbrahim Hakkî düşüncesinde var oluş ve yaratılış, Hakk'ın zatındaki içkin kemâlâtın sıfat ve isimleri aracılığıyla izhar edilmesidir. Diğer bir ifadeyle Zâtı itibariyle görünmez olan Varlığın isim ve sıfatları aracılığıyla görüntüler âlemini meydana getirmesidir. Bu meydana getiriş ise tasavvufî düşünceyle paralel olarak bir mertebeleşme ile gerçekleşir.

¹ İbrahim Hakkî Erzurumlu, Marifetnâme, sad. A. Aydın, Mehdi Yay., İstanbul 1992, s. 213.

Herhangi bir şeyin kendi gayesini tahakkuk ettirmekle kemaline eriştiği malumdur. Var oluşun gayesi de insan türünü ortaya çıkarmasıdır. İbn Arabî gaye varlık olmasının insan cinsine kazandırdığı değeri: “Ey İnsanoğlu eşyayı senin için, seni de kendim için yarattım” kudsi hadisine atfla ifade eder.² İbrahim Hakkı hazretleri bu temel düşünceye Marifetnâme'nin önsözünde şöyle değinir: “Hak Teala iki âlemi insanoğlu için onları da ancak kendini tanımaları için yaratmıştır.” Diğer bir ifadeyle kenz-i mahfi hadisinde işaret edildiği üzere var oluşun gayesi marifet iken marifeti gerçekleştirecek olan insan olduğu için âlemin gaye varlığı insan olmuştur.³

Buna binaen İbrahim Hakkı âlemin ve insanın yaratılmasının esas maksadının Cenab-ı Hakk'ı tanımak olduğu kabulüyle işe başlar. Ancak ilave etmek gerekir ki bu düşünceyi kendi devrinin şartlarından ve bir din bilgininden beklenenin çok ötesine taşır. İlgili ilimlerin verileriyle detaylandırır. İbrahim Hakkı bu meyanda İbn Arabî'nin şu düşüncesini devam ettiren bir sûfi düşünürdür.

İbn Arabî'ye göre varlık, Rahmani nefesle diriliğini korumaktadır. Bu yüzden ona göre âlem yani tabiat Rahmani nefesin özelliklerini taşımaktadır.⁴ Bu düşünceye binaen İbn Arabî şöyle der: “İlahi nefesi bilmek isteyen âlemi ve kendi varlığının hakikatini bilmelidir.”⁵ İnsanın hakikati de Rahmani nefesten meydana geldiğinden kendi varlığının hakikatini bilen insan onda zuhur eden Rahmani nefesi yani Rabbini de zaruri olarak bilecektir.⁶

İbn Arabî bu doğrultuda Allah, insân-ı kâmil olmaksızın da bilindir, görüşüne sahip olan filozofları ve benzer düşüncede olan İmam-ı Gazzali'yi eleştirir. İnsân-ı kâmilin varlığı bilinmeden Hakk'ın tafsilatıyla bilinemeyeceğini ifade eder.⁷

İbrahim Hakkı hazretleri de benzer şekilde marifetullahın insanın kendi varlığına yönelik bilgidен tecrit edilemeyeceği üzerinde ısrarla durmaktadır. İbn Arabî'nin “insân-ı kâmilin varlığı bilinmeden Hak tafsilatıyla bilinemez” görüşü ile benzer şekilde marifetullahı insanın varlık bilgisinden hareketle izah eder. Bu doğrultuda Marifetnâme'de insanın kendi varlığını tanımasını, Hakk'ın (Yaratıcının) varlığını tanımaya bir numune sayar. Yine insanın kendi sıfatlarını, Yaratıcının sıfatlarından bir numune olarak görür. İnsanın kendi bedeni ile ilişkisinin Allah'ın âlem ile ilişkisinden izler taşıdığını belirtir.

Aynı hususu İbn Arabî şöyle ifade eder: “Allah âlemde tasarrufta bulunur. Allah'ın âlemdeki tasarrufunun bir numunesi Allah'ın halifesi olarak yaratılan insan varlığına ruhu ile bedeni arasındaki ilişki ile konulmuştur. Allah âlemde tasarrufta bulunduğu gibi insan ruhu da bedeni üzerinde tasarrufta bulunur. Beden üzerinde tasarrufta bulunan ruh olmasına rağmen insan varlığı ne sadece bedeninden ibarettir. Ne de sadece ruhtur. Âlem de ilahi isim ve sıfatların tecelligahı olması bakımından insandaki beden mesabesinde dir. Bu yüzden ilahi varlığın dışında müstakil bir varlığı yoktur. İbn Arabî “O Zahir ve Batın'dır”⁸ ayetini bu bağlamda yorumlar.

İbrahim Hakkı'ya göre insan ruhu nasıl beden üzerine hakim ve onda tasarruf

² İbnü'l Arabî, Fusûsu'l-Hikem, thk.: Ebu'l Alâ Afifi, Daru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire 1946, s. 168.

³ Marifetnâme, s. 13.

⁴ Fusûs, s. 144.

⁵ Fusûs, s. 145.

⁶ Davud el-Kayserî, Şerhu Fusûsi'l-Hikem I-II, (Matla'u Hususi'l-Kelîm fi Maânî Fusûsi'l-Hikem), thk.: Ayetullah Hasan Hasanzâde el-Âmilî, Bustan Kitâb, Tahran 1382, c. I, s. 960.

⁷ Fusûs, s. 81.

⁸ Hadîd 57/3.

sahibi ise Cenab-ı Hak da âlem üzerinde Hakim ve onda mutasarrıftır. Aynı şekilde insan bedeni nasıl ruhu sayesinde ayakta durabiliyorsa âlemin varlığı da ancak Allah (cc) ile mümkün varlık olmaktadır.⁹

İnsanın bedenindeki birçok parçalar, kemikler, damarlar, sinirler şekil ve hal bakımından farklı fiiller bir ruh tarafından idare edilmektedir. Bu farklı unsurların ruhun emrine tabi olduğu hissedilmektedir. Âlemdeki farklı unsurların da kudretli ve hakim olan bir yaratıcının tesiri altında olduğu insandaki bu numuneden hareketle kolayca anlaşılır.¹⁰

İbrahim Hakkî hazretleri âlemin ve insanın yaratılmasının esas maksadıyla ilgili fikri teselsülü şöyle kurar. Kenz-i mahfi hadisinde belirtildiği üzere âlemin ve insanın yaratılmasının esas maksadı Cenab-ı Hakk'ı tanımaktır. Fakat her şeyden üstün olan Rabbi tanımak nefsi tanımaya bağlıdır. Nefsi tanımak da bedeni tanımaya, bu da âlemi tanımaya bağlıdır. Bu yüzden Marifetnâme'ye astronomi, fizik ve ruh bilimi konularını aldığını ifade eder.

İbrahim Hakkî hazretleri Osmanlı'nın gerileme döneminde müspet ilimler ve din ilimleri ayrımının derinleşmesine engel olmaya çalışılan düşünce tarihimizin önemli bilgelerinden biridir. Zira müspet ilimler ve din ilimleri şeklindeki ayrım, bir müddet sonra müspet ilimlerin toplum nazarında gayr-ı dini olarak algılanmasına zemin hazırlamıştır. Sonunda da bütün bu tarz ilimler medreselerdeki tedrisattan çıkartılmıştır.

İbrahim Hakkî Hz. konuyu insan ve âlem arasında kurduğu irtibatlar üzerinden anlatmaktadır. İnsaniyet-i kâmile adlı risalesinde yeryüzünü çevreleyen feleklerin kendi çekirdeğini saran bir meyve gibi her yönden yeryüzünü çevrelemiş olduğunu, toprağın da bitki ve havyan türlerinin elbisesi gibi olduğunu belirtir. Bitki ve hayvanlar da insan vücudunun temeli ve esastır. İnsan vücudu da kendi kalp çekirdeğinin örtüsüdür. İnsan kalbi ise marifetullahın, Allah sevgisinin ve ilahi sırların barınağıdır. Bu yüzden kainatın hulasası, özünün özü olan varlık Allah'ı hakıyla bilen insân-ı kâmilin gönülüdür. Beytullah diye tabir edilen Cenab-ı Hakk'ın asıl evi de böyle bir gönüldür.¹¹

İbrahim Hakkî hazretleri bu ana fikirden hareketle insân-ı kâmilin varlık içindeki işlevini bir sultana benzeterek anlatır. İnsan, değerli kaftanlar giyinmiş başında tacıyla tahtı üzerinde oturan bir sultana benzer. Kat kat değerli kaftanlar insanın felekleri, toprağı, ateşi, suyu ve âlemin diğer varlıklarının hülasasından meydana gelen unsurları bir elbise gibi üzerinde taşımasıdır. İnsan sultanının elinde tuttuğu sancak, şeriat sancağıdır. Üzerinde oturduğu taht ise muhabbetullah yani sevgi tahtıdır. Kafasındaki tacı ise marifet tacıdır. Dolayısıyla insan ilim sancağı, muhabbetullah tahtı ve marifet tacı ile diğer varlıklara karşı hükümdarlığını ilan ve ispat etmiştir. Bu sayede de bütün kâinatı kendi emrine hizmet eder halde bulmuştur.

İbrahim Hakkî'nin insan için anlattığı bu özellik, İbn Arabî'nin izahlarında insân-ı kâmilin teshîr vasfı üzerinden anlatılmaktadır. İbn Arabî insân-ı kâmilin bu vasfını şöyle gerekçelendirir. Yerde ve gökte hamd ile Allah'ı tesbih etmeyen bir varlık olmadığı gibi,¹² Allah'ın halifesi olan insân-ı kâmile de yerde ve gökte olanların hepsi müsahhar yani boyun eğer kılınmıştır.¹³

⁹ Marifetnâme, s. 206.

¹⁰ Aynı yer.

¹¹ İbrahim Hakkî, İnsaniyet-i Kâmile, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1339, s. 12.

¹² Şu ayete telmih yapılmaktadır: "Göklerde ne var yerde ne varsa hepsi Allah'ı tesbih ve tenzih eder. Hakimiyet Onundur. Bütün hamdler ve övgüler Ona mahsustur." (Teğâbun 64/1)

¹³ Şu ayete telmih yapılmaktadır: "Görmüyormusuz ki Allah göklerde ve yerde olan şeyleri size ram edip hizmetinize vermiş." (Lokman 31/20)

İbrahim Hakkı hazretleri insan kemalinin ilim, muhabbet ve marifet ile sağlanan bu üç alanını tasavvufi gelenekteki şu mertebeleşme ile tanımlar. Şeriat, tarikat ve hakikat kemali. Bir kişinin şeriaten kamil olması demek ilim bakımından kamil oluşudur. Bu onun cehaletten uzaklaştığı anlamına gelir. Böyle birinin sözleri ilim mahsulü ve güzeldir. Tarikatın kemal bulması demek, hareketlerinin güzel olması demektir. Hakikatinin kemali ise ahlaken güzel olmasıdır.

Bu açıklamaya binaen İbrahim Hakkı hazretleri, içlerindeki kuvve halindeki kemalatı, fiiliyata çıkarma bakımından insanları üçe ayırır. Bu üç alamet, yani şeriat, tarikat, hakikat hangi insanda mevcutsa ve tam yerleşmişse o kimse hem mümindir. Hem ariftir hem de kâmindir. Eğer bu kemâlâtın sadece ikisi bir insanda var ise o kimse mümindir ancak henüz vuslatını gerçekleştirmemiş bir ariftir. İbrahim Hakkı'nın yaptığı bu tasniften anlaşıldığına göre bir kimsenin kâmil oluşunun temel kıstası Allah'a vuslattır. Dolayısıyla henüz ilahi vuslatı tahakkuk ettiremeyen biri mümin ve ariftir. Ancak kâmil değildir. Eğer bir kişide bu üç alametin biri var ise o zaman bu kişi gafil bir mümindir. Eğer bu alametlerin hiçbiri bulunmazsa o kişiyi, tembel, cahil ve zavallı bir mahlûk diye niteler.¹⁴

İnsaniyet-i kâmile risalesinde kamil insanın vasıflarını 17 bölüm halinde ele alan İbrahim Hakkı'nın bu maddelerde kamil insan için vurguladığı en temel nitelik, Cenâb-ı Hakk'a derin bir sevgi ile bağlanan ve rıza mertebesini tahakkuk ettirmiş kişi olmasıdır. Bu bağlamda Tefviznâme'sindeki şu meşhur ifadeler kâmil insanın en temel niteliğini ifade etmektedir:

*Hak şerleri hayreyley
Zannetmekî gayreyley
Ârif anı seyreyler
Mevlâ görelim neyley
Neyleyse güzel eyler.*

İbrahim Hakkı hazretlerine göre kâmil insanın diğer bir özelliği kendi arzu ve dileklerini ilahi iradede yok etmesi ve kendisine can bahşeden ilahi aşkı kalbine yerleştirmesidir. Böylece kâmil insanın sevgisinde Yaratan ile yaratılanın sevgisi bir araya gelmiştir. Artık o "Ölü iken dirilttiğimiz ve kendisine insanlar arasında yürüyebileceği bir nur verdiğimiz kimse, karanlıklar içinde kalıp ondan hiç çıkamayacak durumdaki kimse gibi olur mu?"¹⁵ ayetinde işaret edilen sırra erişmiştir.

İbrahim Hakkı hazretlerinin kamil insanın vasıfları olarak zikrettiği diğer hususlar, kamil insanın hal ve hareketlerinde ve sosyal ilişkilerinde ölçülü ve müşfik olmasını ifade eden nitelemelerdir.

İbrahim Hakkı'ya göre insanın kemale erişmesi marifetini kemale erdirmekle mümkündür. Bu da başlangıç ve sonunun ne olacağının sırrına ermesi, ilahi emaneti yüklenmenin şuurunda ve halife olduğunun idrakinde olarak ve bu yolda gayret sarf ederek ebedi saadeti ve devlete ermenin arzusunda olmakla mümkündür.

İbrahim Hakkı'ya göre akıllı bir insanın en yüce marifet mertebelerine erişmesi İslam'ın hükümlerine bağlı kalmakla, canla başla çalışıp iradesine sahip olmakla ve Allah'ın veli kullarının sevgisine yapışmakla mümkündür.¹⁶

¹⁴ İnsaniyet-i Kâmile, s. 3-4.

¹⁵ En'âm, 6/122.

¹⁶ Marifetnâme, s. 276.

İbrahim Hakkî eski Grek düşüncesinden beri var olan mikro kozmos-makro kozmos fikri üzerinde de durur. İnsan âlemi ile kâinat arasındaki irtibata sıklıkla atıfta bulunur. İnsan bedenini küçük bir âlem fakat ruhunu büyük âlem olarak değerlendirir. Yaptığı çeşitli mukayeselerle insan ile yeryüzü arasında ilişki kurar. Yeryüzünde dağlar olduğu gibi insan bedeninde de kemiklerin olduğunu, yeryüzünde ağaçlar ve bitkiler bulunduğu gibi insan bedeninde de saçlar ve kıllar olduğunu, yeryüzünde çeşitli vadiler ve akarsular olduğu gibi insan bedeninde de damarlar ve kan bulunduğunu belirtir. Böylece harici âlemdeki her şeyin insan âlemindeki şeylerden bir örnek olduğunu belirtir. Buna göre kâinatın aslında insan varlığı üzerine var edilmiş olduğunu ifade eder.

İbn Arabî yukarıdaki hususu “insân-ı kebîr” terimi ile ifade etmektedir. İbn Arabî, insan ve kâinat arasındaki ilişkiyi bir müşahedesine dayandırdığı ağaç (:yani şecere) sembolü üzerinden izah eder. Varlığı bir ağaç (şeceretü'l-kevn) olarak değerlendiren İbn Arabî insanın gaye varlık oluşunu, zuhurda sonra gelmesine rağmen varlık ağacının gayesi oluşunu meyve remzi ile anlatır.

Bu remiz İbrahim Hakkî tarafından da işlenmektedir. Büyük âlemi kolları ve cüzleri ile büyük bir ağaca benzeten İbrahim Hakkî, insan âlemini bu ağaçtan vücut bulmuş bir meyveye benzetir. Ağacın gayesi meyve olduğu gibi âlemin var oluşunun maksadı da insanlık cinsinin ortaya çıkmasıdır. İnsan âlemde en son ortaya çıkan varlık olmasına rağmen bir yönüyle de ağacı meydana getiren çekirdek gibidir. Küçük bir çekirdekte ağacın bütünü gizlenmiş olduğu gibi kâinat da insan ruhunda gizlenmiştir. Meyvenin var olması, ağaç dallarının büyüyüp çiçek açması sonucunda olduğu gibi insan da bu âlemin parçalarından oluşarak, hepsinden ulvî ve süflî faydalar, huylar ve tabiat almış halde bunların hepsini kendi varlığında toplayarak var olmuştur. Her bir meyvede o ağacın hususiyetleri dallarının yapraklarının vasıfları, topluca var olduğu gibi insan da âlemin özelliklerini kendinde barındırır bir halde zuhur etmiştir. Varlık ağacının (şeceretü'l-kevn) gayesi oluşuyla da diğer varlıklardan üstün olmuş ve en güzel surette yaratılmıştır.¹⁸

Bir ağaç, meyvenin içindeki çekirdekten meydana geldiği gibi var oluşun aslı da insan ruhandan meydana gelmiştir ki İbn Arabî buna “insanî hakikat” diğer bir ifadeyle “hakikat-ı Muhammediyye” veya “nur-ı Muhammedi” terimleriyle atıfta bulunur.

İbn Arabî düşüncesinde olduğu gibi İbrahim Hakkî düşüncesinde de cihanın esası ve başlangıcı insan ruhu olduğu gibi cihanın aslına dönecek olan da yine bu insan ruhudur. Çünkü bu ruh ilahi bir feyizdir.¹⁹

Sonuç olarak insân-ı kâmil konusunun İbrahim Hakkî hazretlerinin eserlerindeki ana temalardan biri olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. İbrahim Hakkî konuyla ilgili görüşlerini İbnü'l Arabî ile sistemleştirilen sûfî gelenek içinde kalarak dile getirir. İnsân-ı kâmil terimine yüklenen mefhum İbnü'l-Arabî'den İbrahim Hakkî'ya uzanan süreçte fazla bir değişime uğramamıştır. Ancak terime yüklenen izah ve değerlendirmeler İbnü'l-Arabî'de daha ziyade varlıkla ve ontolojiyle ilgili iken İbrahim Hakkî'da terim daha ziyade ahlâki açıdan değerlendirilmiştir.

¹⁷ Marifetnâme, s. 192-193.

¹⁸ Marifetnâme, s. 199.

¹⁹ Marifetnâme, s. 200.

Kaynaklar

Davud el-Kayserî, Şerhu Fusûsi'l-Hikem I-II, (Matla'u Hususi'l-Kelîm fî Maânî Fusûsi'l-Hikem), thk.: Ayetullah Hasan Hasanzâde el-Âmilî, Bustan Kitâb, Tahran 1382.

İbnü'l Arabî, Muhyiddîn, Fusûsu'l-Hikem, thk.: Ebu'l Alâ Afîfî, Daru İhyai'l-Kütübî'l-Arabîyye, Kahire 1946.

İbrahim Hakkı Erzurumlu, Marifetnâme, sad. A. Aydın, Mehdi Yay., İstanbul 1992.

İbrahim Hakkı, İnsaniyet-i Kâmile, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1339.